

فرشتگان مانوی

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ

وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ

عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

حجرات (۴۹)، ۱۳

سرشناسه	شکری فومشی، محمد، ۱۳۵۰ - Shokrifoumeshi, Mohammad
عنوان و نام پدیدآور	فرشتگان مانوی: پژوهشی در فرشته‌شناسی و مفاهیم وابسته در کیش مانوی / محمد شکری فومشی؛ ویراسته اکرم دژهوست گنک.
مشخصات نشر	قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	۵۵۶ ص.
فروست	انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۲۵۰.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۴۰-۱
وضعیت فهرست نویسی	فیبا.
یادداشت	واژه نامه.
یادداشت	کتابنامه: ص ۴۰۲-۴۲۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	نمایه.
عنوان دیگر	پژوهشی در فرشته‌شناسی و مفاهیم وابسته در کیش مانوی.
موضوع	فرشتگان (مانویت) Angels -- Manichaeism
موضوع	مانویت Manichaeism
موضوع	مانویت -- ایران Manichaeism -- Iran
شناسه افزوده	دانشگاه ادیان و مذاهب. معاونت پژوهشی.
رده بندی کنگره	۴۴۸ش / BL۴۷۷
رده بندی دیویی	۲۱۵/۲۹۱
شماره کتابشناسی ملی	۹۳۴۰۳۲۰

فرشتگان مانوی

پژوهشی در فرشته‌شناسی
و مفاهیم وابسته در کیش مانوی

محمد شکری فومشی

انشارات دانشگاه ادیان و مذاهب

معاونت پژوهش

۱۴۰۲

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه‌السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.
تلفن: ۱۳-۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱۰ ، ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱ ، ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
فروشگاه اینترنتی:

[@Libadyan](#)

www.Adyanpub.com

فرشتگان مانوی

پژوهشی در فرشته‌شناسی و مفاهیم وابسته در کیش مانوی

- نویسنده: محمد شکری فومشی
- ویراسته: اکرم دژه‌وست گنک
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- صفحه آرا: نیره نجفی
- نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۴۰۲
- چاپ: مؤسسه بوستان کتاب
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وبسایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۴۰-۱

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

wysp 'st'yśn 'wd 'fryn 'y zyndg © 'c hmg yzdygyrdy ©

'w frwx'n © 'ynrykw mwr''nw w krysty'nyh rq

فهرست مطالب

سرسخن..... ۱۵

گفتار یکم: مباحث مقدماتی

- ۱-۱. سرگفتار و طرح موضوع..... ۲۵
- ۲-۱. متن‌های ایرانی میانه..... ۲۶
- ۱-۲-۱. پیشینه انتشار دست‌نویس‌ها: ویرایش و پژوهش..... ۲۶
- ۲-۲-۱. قطعاتی که در این اثر منتشر نمی‌شوند..... ۳۳
- ۳-۲-۱. زمان و مکان نگارش اصل متن‌ها و رونوشت آن‌ها..... ۳۴
- ۴-۲-۱. طبقه‌بندی متن‌ها..... ۴۴
- ۵-۲-۱. متن‌های جادویی به‌مثابه موادی برای پژوهش‌های فرشته‌شناختی..... ۶۸
- ۳-۱. مفاهیم و دانش‌واژه‌ها..... ۷۵
- ۱-۳-۱. بازتعریف‌های مانوی..... ۷۵
- ۲-۳-۱. برخی دانش‌واژه‌ها و کاربردهای ویژه..... ۷۹
- ۱-۲-۳-۱. فرشته و فرستاده..... ۸۰
- ۲-۲-۳-۱. بَغ و بَغ‌پور..... ۸۳
- ۳-۲-۳-۱. زوران و قَرّه‌ان و ارواح..... ۸۵
- ۴-۲-۳-۱. صباپوت..... ۸۸
- ۴-۱. ماهیت و عملکرد فرشتگان..... ۸۹
- پس‌گفتار یکم: مانی، فرستاده عیسی مسیح..... ۹۹

گفتار دوم: توم، فرشته همزاد مانی

- ۱-۲. سرگفتار..... ۱۰۱
- ۲-۲. لغت‌شناسی: رویکرد شناختی..... ۱۰۱
- ۳-۲. الهام به مانی..... ۱۰۴

- ۲-۴. جلوه‌های همزاد..... ۱۲۰
- ۲-۵. واپسین ملاحظات..... ۱۲۷
- پس‌گفتار دوم: جمیگ / یمگ، جمیگان / یمگان..... ۱۲۹
- پس‌گفتار سوم: مانی، پساگریو (فارقلیط)..... ۱۳۱
- پس‌گفتار چهارم: مانی، فرستاده ایزدان / یزدان؟..... ۱۳۳

گفتار سوم: پنج فرشته بزرگ

- ۳-۱. سرگفتار..... ۱۳۵
- ۳-۲. کلان‌فرشتگان هنباز: رُفائیل، میخائیل، گبرائیل و سَرائیل..... ۱۳۵
- ۳-۲-۱. در سنت‌های پیشامانوی..... ۱۳۵
- ۳-۲-۲. در آموزه مانوی..... ۱۳۸
- ۳-۲-۳. در باب پیوند کتاب غولان و کلان‌فرشتگان..... ۱۴۷
- ۳-۳. یاکوب..... ۱۵۳
- ۳-۳-۱. گذار از یعقوب پیامبر..... ۱۵۳
- ۳-۳-۲. در مکتوبات ایرانی و ترکی اویغوری..... ۱۵۴
- ۳-۳-۳. در مدارک چینی..... ۱۵۸
- ۳-۳-۴. تأملاتی در باب چند یاکوب نافرشته..... ۱۶۰
- پس‌گفتار پنجم: نکته‌ای درباره عناصر فرشته‌شناختی همسان..... ۱۶۲

گفتار چهارم: فرشتگان زمینی، فرستادگان آسمانی

- ۴-۱. سرگفتار..... ۱۶۴
- ۴-۲. در متن‌های نیایشی..... ۱۶۴
- ۴-۲-۱. (آرسوس، مرسوس، نرسوس)..... ۱۶۴
- ۴-۲-۲. نستیکوس..... ۱۶۹
- ۴-۲-۳. هتیا..... ۱۷۰
- ۴-۳. در متن‌های نیایشی و جادویی..... ۱۷۱
- ۴-۳-۱. برسیموس..... ۱۷۱
- ۴-۳-۲. شیث..... ۱۷۲
- ۴-۳-۳. فریدون..... ۱۷۴
- ۴-۳-۴. کفتینوس (برکافتینوس)..... ۱۷۶
- ۴-۴. در متن‌های جادویی..... ۱۷۷

۱۷۷ ۱-۴-۱. آپریل
۱۷۸ ۲-۴-۲. آرزیشیل / آزیئیل (?)
۱۸۰ ۳-۴-۳. آنیل
۱۸۱ ۴-۴-۴. آهرندوس و سارندوس
۱۸۴ ۵-۴-۵. ایلمون
۱۸۵ ۶-۴-۶. برزکا
۱۸۶ ۷-۴-۷. بوبو
۱۸۹ ۸-۴-۸. تاکفیئیل
۱۸۹ ۹-۴-۹. دذئیل
۱۹۰ ۱۰-۴-۱۰. رگزیئیل / رگزیئیل (?)
۱۹۱ ۱۱-۴-۱۱. سنئییل
۱۹۲ ۱۲-۴-۱۲. گزریئیل / گزریئیل (?)
۱۹۳ ۱۳-۴-۱۳. منئییل
۱۹۴ ۱۴-۴-۱۴. مومین
۱۹۷ ۱۵-۴-۱۵. نوخائیل
۱۹۸ ۱۶-۴-۱۶. نیسدیل (?)
۱۹۸ ۱۷-۴-۱۷. یئیل (?)
۲۰۱ پس گفتار ششم: نیروهای اهریمنی در برابر فرشتگان
۲۰۱ پ ۱-۶. آتالیا
۲۰۲ پ ۲-۶. ایدرا و دیوان تب و لرز
۲۰۴ پ ۳-۶. وزیش، آتئییش، هوبابیش
۲۰۵ پ ۴-۶. ایرها، غولان و آفگانگان
۲۰۹ پ ۵-۶. رازان، اشباح و ارواح خبیث
۲۱۲ پس گفتار هفتم: ایزدان هم‌رزم فرشتگان

گفتار پنجم: فرشتگان روان و دهش‌های بهشتی

۲۱۶ ۱-۵. سرگفتار
۲۱۶ ۲-۵. دوشیزه کردار نیک و فرشتگان پاداش‌بخش
۲۴۶ ۳-۵. خانه دوست کجاست؟
۲۴۸ ۴-۵. تاج‌بخش و تاج‌ور: طرح چند گمان
۲۵۱ پس گفتار هشتم: پیش‌گیری از دو شهه: دینا، دوشیزه، دوشیزه روشنی

گفتار ششم: دستاورد پژوهش و فرجام سخن

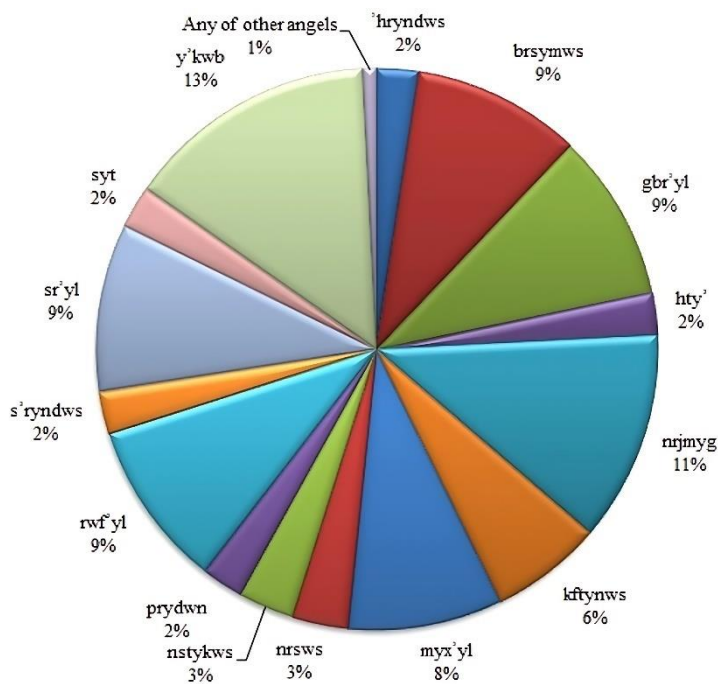
۲۷۱	پیوست یکم: بغارد
۲۷۳	پیوست دوم: متن‌های ایرانی میانه
۲۷۳	الف. متن‌ها: حرف‌نوشت و ترجمه
۳۷۱	ب. واژه‌نامه
۴۲۹	کوتاه‌نوشت‌ها
۴۳۵	کتاب‌شناسی
۴۶۹	نگاره دست‌نوشته‌های ایرانی میانه
۵۲۵	نمایه

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱: واژه‌های فرشته‌شناختی و مفاهیم وابسته ۴۸
- جدول ۲: حضور فرشتگان در انواع متن‌های ایرانی و غیرایرانی ۵۸
- جدول ۳: بسامد حضور فرشتگان در متن‌های ایرانی ۶۰
- جدول ۴: فرشتگان در مدارک چینی ۶۴
- جدول ۵: صورت‌های صرفی 'mwmt' در کاسه‌های جادویی آرامی ۱۹۰
- جدول ۶: صورت‌های صرفی 'ymy' در کاسه‌های جادویی آرامی ۱۹۰
- جدول ۷: نام توم در منابع مانوی و غیرمانوی ۱۰۳
- جدول ۸: نام چهار کلان‌فرشته در منابع مانوی و غیرمانوی ۱۴۲
- جدول ۹: نام یاکوب در منابع مانوی و غیرمانوی ۱۵۵
- جدول ۱۰: پاداش‌های بهشتی در برخی متن‌های ایرانی میانه ۲۳۱
- جدول ۱۱: پاداش‌های بهشتی در برخی متن‌های غیرایرانی ۲۳۱
- جدول ۱۲: میزان حضور پاداش‌های بهشتی بر اساس گلچینی از متن‌های مانوی و غیرمانوی یادشده در کتاب حاضر ۲۳۲
- جدول ۱۳: شناسهٔ پاره‌دست‌نویس‌های ایرانی میانه در این کتاب ۲۶۷
- جدول ۱۴: ترتیب متن‌های ایرانی میانه و قطعات تشکیل‌دهندهٔ آن‌ها در این کتاب ۲۶۹

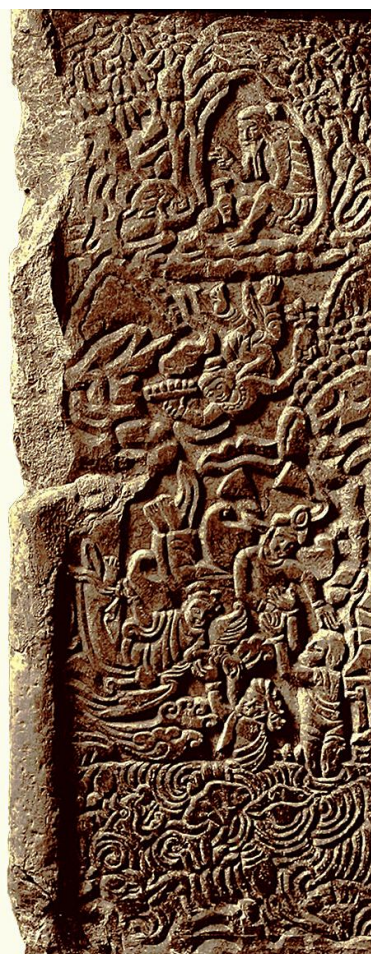
فهرست نمودارها

- نمودار ۱: میزان / درصد حضور فرشتگان گلچین شده در متن های ایرانی ۶۲
- نمودار ۲: بسامد حضور فرشتگان گلچین شده در متن های ایرانی ۶۲
- نمودار ۳: بسامد و درصد حضور فرشتگان در متن های چینی ۶۷
- نمودار ۴: میزان / درصد حضور پادشاه های بهشتی بر اساس گلچینی از متن های مانوی و غیرمانوی
- ۲۳۲ یادشده در کتاب حاضر

فهرست تصویرها

- تصویر ۱: متنی جادویی به خط پهلوی، دوره ساسانی، سده چهارم میلادی ۷۳
- تصویر ۲: برگه از کتاب *زندگی نامه یونانی مانی (CMC)*، صفحه ۱۸-۱۹ ۱۱۰
- تصویر ۳: مهر بلورین مانی ۱۲۳
- تصویر ۴: دست‌نویس سغدی Ch/So 14731V6-27 ۲۲۸
- تصویر ۵: سه فرشته نجات ورنک و همسرش به همراه سه دهش بهشتی، مقبره سغدی چانگان، چین، سده ششم میلادی ۲۳۶

فهرست نقشه‌ها

- نقشه ۱: مناطقی که در آن‌جا آثار مانوی کشف شده است ۳۱
- نقشه ۲: ایران و آسیای مرکزی ۳۶
- نقشه ۳: ایالت شین جیان و واحه تورفان ۳۶

سرسخن

هنگامی که بر آن شدم پژوهشی کوتاه در باب فرشتگان مانوی بنویسم، متوجه کمبود شدید تحقیقات در این زمینه زیبا شدم. در حقیقت، چه در ایران و چه در خارج از ایران، اطلاعات روشنی در حوزه فرشته‌شناسی مانوی وجود نداشت و تک‌نگاشت‌های انگشت‌شمار نیز که تا این زمان در قالب مقاله منتشر شده بود پاسخگوی پرسش‌هایی نبود که در این حوزه از پژوهش‌ها وجود داشت. از این رو، کوشیدم در حد بضاعت نخستین گامم را، اگرچه کوچک، برای این دسته از تحقیقات بردارم، پژوهشی که فرایند آن از همان آغاز نشان داد که سکوت محققان در گشایش این مبحث از پژوهش‌های مانوی بی‌جهت نبوده است.

طراحی چنین اثری نیازمند یافتن منابع بی‌شمار، هم‌پاری دانشمندان متعدد، از دانشوران پژوهش‌های مانوی گرفته تا پژوهشگران دامنه‌های دیگری چون مطالعات سامی و ایرانی و ترکی و چینی و قبطی و همچنین بردباری در راهی بود که چالش‌هایش چنان نبود که در آغاز کار به چشم می‌آمد. به‌رغم این که نوشته‌های منتشرشده در پژوهش‌های عمومی فرشته‌شناسی کم نبود، کمبود شدید مدارک در حوزه فرشتگان مانوی به تدریج خود را نشان داد. در واقع، برای کتابی که طرح آن را در ذهن می‌پروراندم، جز چند مقاله متن‌شناسانه و زبان‌شناسانه، اثری وجود نداشت که از ماهیت و خویشکاری فرشتگان مانوی تصویری دست‌کم تاحدودی روشن به نمایش گذاشته باشد. این وضعیت زمانی درک می‌شود که درمی‌یابیم متن‌های ایرانی میانه مانوی حتی در کاربرد واژه «فرشته» بر همان رویه‌ای نیستند که ممکن است بی‌درنگ در ذهن بسیاریان متبادر شود، شگردی زبانی که نه تنها ارزش ادبی، بلکه اهمیت دینی نیز دارد. در حقیقت، تعریف دانش‌واژه/ واژه فنی^۱ در *frys/štg* در مکتوبات ایرانی و ترکی (اویغوری) و چینی

1. Terminus technicus

مانوی و تعیین حدود و ثغورِ کاررفت آن مهمترین مسئله‌هایی بودند که این پژوهش با آن‌ها روبه‌رو بوده است. این مسائل به دلیل تعریف یا بازتعریف خاصی که مانویت از واژه و مفهوم^۱ «فرشته» ارائه داده بود ایجاد شده بود.

از آن رو که بیشترین مدارک مربوط به فرشتگان مانوی از میان کل منابع غربی و شرقی مانوی، از جماعت مانویان ایرانی به دست آمده،^۲ اثر حاضر اساساً بر پایهٔ چهل و چهار متن از پنجاه و شش پاره دست‌نویس^۳ از مهمترین جماعت مانویان شرقی، یعنی مانویان ایرانی، طراحی شده است.^۴ این مدارک مهم در آستانهٔ سدهٔ بیستم در واحهٔ تورفان^۵ در ایالت شین‌جیان^۶ یا ترکستان شرقی، در غربی‌ترین ایالت چین، کشف شده و بیشترین شمار آن اکنون در بخش شرقی کتابخانهٔ ملی برلین؛ میراث فرهنگی پروس،^۷ و فرهنگستان علوم براندنبرگ - برلین^۸ نگه‌داری می‌شود. در این اثر کوشیدم مهمترین دست‌نوشته‌های ایرانی مانوی مربوط به فرشتگان را که شمار آن به احتمال قریب به یقین پس از پژوهش‌های متن‌شناختی و نسخه‌شناختی بیشتر، افزایش خواهد یافت در این اثر گرد آورم و افزون بر بازویرایش آن‌ها به نشر قطعات جدیدی پردازم که تاکنون منتشر نشده بودند.

در این راه، از اسناد نویافته و اغلب منتشرنشدهٔ چینی مانوی نیز بهره برده‌ام. بیشتر این دست‌نوشته‌ها، که در آن‌ها رونوشت/ آوانوشت^۹ چینی برخی متون ایرانی میانه نیز دیده می‌شود، در اوایل سدهٔ حاضر در شیاپو^{۱۰} و پینگنان^{۱۱} و فوکینگ،^{۱۲} هر سه در ایالت فوجیان،^{۱۳} در جنوب شرقی چین، به دست آمده‌اند و نه تنها اطلاعات ناب نوینی در اختیار

1. Concept

۲. حضور فرشتگان در منابع یونانی و قبطی مانوی (مانویت غربی) بسیار اندک است. در این منابع، جز چند استثنا، به جای یادکرد دقیق به فرشته‌ای خاص، معمولاً، از گروه فرشتگان یاد می‌شود.

3. Manuscript fragment

۴. دربارهٔ علت عدم نشر برخی دست‌نویس‌ها و عدم بررسی برخی موضوعات وابسته در اثر حاضر ← گفتار یکم، بخش ۱-۲-۲.

5. Turfan

6. Xinjiang

7. Staatsbibliothek zu Berlin; Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

8. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (BBAW)

9. (Phonetic) transcription

10. Xiapu

11. Pingnan

12. Fuqing

13. Fujian, also as Fukien or Hokkien

قرار می‌دهند، بلکه برای تجزیه و تحلیل مدارک کهن تورفان نیز بسیار کمک‌رسان هستند. در کنار این مدارک مهم، کاسه‌های جادوونگاشته عبری^۱ و سریانی میان‌رودان، موطن مانی، نیز اهمیت ویژه‌ای دارند، اما به دلایل موجه متن‌شناسانه بهره‌ستانی از این متن‌ها را آگاهانه در حد تفسیرهای ضروری محدود کرده‌ام. در این کاسه‌ها از فرشتگانی یاد شده و مفاهیمی در آن‌ها به کار رفته که درک ما را از متن‌های جادویی مانوی ژرف‌تر و پهنه‌دانشمان را در این دامنه از پژوهش‌های مانوی گسترده‌تر می‌کند. چنان‌که جای‌جای کتاب نشان می‌دهد، بدون بهره‌مندی از متن‌های یونانی و قبطی و عربی نیز امکان نداشت بتوانم در شناخت برخی مفاهیم پیچیده و شخصیت‌های ناشناخته، که از آن‌ها در منابع ایرانی میانه‌مانوی فقط نامی برده شده است، از مجهولات کمی بیشتر بکاهم.

بیشتر متن‌های ایرانی میانه‌اثر حاضر، از نظر گونه ادبی،^۲ یا متن‌هایی نیایشی‌اند یا دست‌نبرشته‌هایی جادویی؛ تنها فرشته‌ای که در هیچ‌یک از متن‌های جادویی حضور ندارد فرشته همزاد مانی، توم، است. به دیگر سخن، به جز توم، دیگر فرشتگان مانوی بیشتر در متن‌های نیایشی و جادویی می‌آیند، زیرا جامعه مانویان، دست‌کم مانویان شرق، آن‌ها را در مقام فرشتگان بلاگردان و ضددیو برای دور ماندن از آسیب‌های اهریمنی فرامی‌خوانده‌اند. نشر متن‌های جادویی در این نوشتار به معنی بررسی عناصر جادویی در این متن‌ها نیست؛ که خود نیازمند پژوهشی دیگر است؛ هدف در این اثر فقط بهره‌مندی از این منابع در جهت شناخت ماهیت و عملکرد فرشتگان است.

اما، پاره‌دست‌نوشته‌های موجود، افزون بر داده‌های متن‌شناختی فراوان، مواد دین‌پژوهانه کم‌نظیری نیز در اختیار محققان قرار می‌دهند؛ اگرچه تفسیر این متن‌ها در بسیاری مواقع تنها با کمک متن‌های غیرمانوی، مانند زرتشتی و یهودی و مسیحی، امکان‌پذیر است. جای‌جای این اثر خود گویای آن است که در تبیین مفاهیم فرشته‌شناختی و نمایش ماهیت فرشتگان مانوی با چه دشواری‌هایی روبه‌رو بوده‌ایم.

نوشته پیش‌روی، به دلیل ماهیت و نوع جستارهایی که با آن‌ها دست‌به‌گریبان بود، چنان طراحی شده که فراگیری هر بخش وابسته به دریافت مباحث بخش‌های دیگر است. در

۱. گاهی در برخی تحقیقات «آرامی» خوانده می‌شود، در حالی که عبری فقط یکی از شاخه‌های آرامی غربی است.

2. Literary genre

حقیقت، گفتارها و بخش‌های گوناگون در حالتی هم‌پوشاننده یک‌دیگر را تکمیل می‌کنند، چنان‌که فقط با ورود به بخشی که به نام هر یک از فرشتگان اختصاص یافته نمی‌توان به همهٔ مباحث و اطلاعات مربوط به آن فرشته دست یافت، زیرا هر فرشته، به‌مثابه یک مصداق، تنها بخشی کوچک از نظام درهم‌تنیدهٔ فرشته‌شناسی را تشکیل می‌دهد که خود با مباحث بسیار مختلف و گونه‌گون در تعامل و اندرکنش است. از این رو بود که در جای‌جای کتاب مباحث گوناگون را با «ارجاع هم‌رس»^۱ به هم پیوند داده‌ام تا افزون بر ایجاد پیوندهای منطقی میان مباحث، از تکرار نیز پرهیز شود.

کتاب حاضر، که در اساس با رویکردی متن‌شناسانه نوشته شده، پس از «سرسخن» پیش‌روی، به شش گفتار و هشت پس‌گفتار و دو پیوست تقسیم شده است. گفتار یکم (مباحث مقدماتی) می‌کوشد به نکته‌های پایه‌ای فرشته‌شناسی مانوی بپردازد، چنان‌که بدون ورود به آن مباحث مقدماتی به‌سختی می‌توان به درکی درست از فرشتگان مانوی رسید. صرف‌نظر از بیان مسئله و طرح موضوع در سرگفتار این بخش، چهار مبحث اصلی در این جا مطرح شده است: در مبحث نخست، نگاهی به تاریخ پژوهش‌های فرشته‌شناختی انداختم و افزون بر آن، به بررسی زمان و مکان نگارش اصل متن‌ها و رونوشت آن‌ها و همچنین به طبقه‌بندی انواع متن‌های فرشته‌شناختی و متن‌های وابسته‌ای چون پاره‌دست‌نویس‌های دیوشناختی پرداختم.

در مبحث دوم، جادونوشته‌ها یا متن‌های جادویی مانوی (گرچه بهتر است بگویم ضدجادونوشته‌های مانوی) را در مقام یکی از مجموعه متن‌هایی ارزیابی کرده‌ام که در پژوهش‌های فرشته‌شناختی از اهمیتی جداگانه و ویژه برخوردارند و نشان داده‌ام که بدون بررسی دقیق آن‌ها امکان تحقیق همه‌جانبه در فرشته‌شناسی مانوی وجود ندارد.

در مبحث سوم، افزون بر بررسی ماهیت و خویشکاری و جایگاه فرشتگان در نظام مانوی، به نوع عملکرد ایشان در جامعهٔ مانوی نیز پرداختم. در فرجامین مبحث این گفتار در باب برخی مفاهیم و دانش‌واژه‌هایی چون «فرشته» و «بغ» و «بغ‌پور» و «زوران» (قدرت‌های مینوی و موجودات الهی قادر) سخن گفتم تا با شناخت نوع کاررفت آن‌ها و تعیین حدومرز معنایشان پژوهش‌های فرشته‌شناختی کتاب را بر پایهٔ معیارهای پذیرفته‌شده قرار داده باشم. با این حال، عجزاً از بررسی برخی قطعاتی که در آن‌ها لغت فارسی میانهٔ *frystg* و پارتی *fryštǵ*

1. Cross-reference

به کار رفته اما به نام هیچ فرشته‌ای اشاره نداشته چشم پوشیدم و آن را به پژوهشی مفصل موکول کردم. در این بخش از اثر در باب الگوهای^۱ فرشته‌شناختی و اصطلاح‌شناسی/ دانش‌واژه‌شناسی^۲ و مفهوم‌شناسی^۳ مانوی نیز بحثی را پیش کشیده‌ام که در حقیقت با آن، امکان ورود به بحث اصلی و درک درست نظام فرشته‌شناسی مانوی به وجود می‌آید. در این بخش کوشیدم نشان دهم مانویّت چگونه و بر چه اساسی شخصیت‌ها و مفاهیم و دانش‌واژه‌های پیشین را بازتعریف و آن‌ها را در نظام جدیدش معرفی کرده است. در این جا، همچنین، نشان داده‌ام چگونه مانویان برای برخی پیامبران و شاهان و فرزندگان مورد تأیید مانویّت و حتی رهبران دینشان مرتبت و شأن فرشتگانی قائل شده‌اند.

در گفتارهای دوم و سوم و چهارم به معرفی فرشتگان مانوی پرداخته‌ام و به آن‌ها - تا جایی که مدارک اجازه می‌دادند - تحلیل‌های زبان‌شناسانه و متن‌شناسانه و دین‌شناسانه افزوده‌ام. برای بررسی شخصیت فرشته همزاد مانی فصلی ویژه - گفتار دوم: «توم، فرشته همزاد مانی» - اختصاص داده‌ام، زیرا او که مهم‌ترین فرشته مانوی است، نه به لحاظ جنس و ماهیت و خویشکاری و عملکرد با دیگر فرشتگان مانوی همسو است و نه متون مربوط به این فرشته با متن‌های در پیوند با دیگر فرشتگان قابل جمع است. با این حال، مخاطب کتاب حاضر به‌رغم نقش بی‌نظیر این فرشته در مانویّت و به‌رغم وجود منابع و تحقیقات قابل توجه در باب او، همه آن‌چه را که در زمینه او وجود دارد در این گفتار نخواهد یافت، زیرا بر آن بودم که در نهایت کوتاه‌سخنی فقط به مهم‌ترین مطالب در پیوند با او پردازم و بدین سیاق بتوانم با پیشگیری عامدانه از گسترش یک گفتار بخصوص تعادل کلیت اثر و تناسب همه فصول آن را، تا آن‌جا که ممکن است حفظ کنم. این روش، که البته همه مباحث اصلی و پایه‌ای را مد نظر قرار داده، تا حدی در گفتار سوم هم دیده می‌شود.

در گفتار سوم (پنج فرشته بزرگ) به مهم‌ترین نکته‌های مربوط به سردار فرشتگان مانوی، یاکوب و چهار کلان‌فرشته هنباز و مشهور ژفانیل و میخائیل و گبرائیل و سرائیل پرداختم و کوشیدم آن‌ها را در اندرکنش با بافت‌ها/ بافتارهای^۴ یهودی و مسیحی‌شان بازشناسم. بخشی از این گفتار، که به «در باب پیوند کتاب غولان و کلان‌فرشتگان» نامبردار است (بخش ۳-۲-۳)، به واکنش این چهار فرشته هنباز در برابر یورش غولانی اشاره دارد که در داستان آفرینش

مانوی به زمین گریختند. بررسی‌های ما در این جا به تجزیه و تحلیل کتاب اخوخ (حنوخ)^۱ و کتاب غولان^۲ سخت وابسته است.

از آن جا که شناخت ماهیت و خویشکاری دیگر فرشتگان مانوی پرسش آفرین بود، به ناگزیر آن‌ها را بر اساس نوع متن‌هایی که در آن‌ها فراخوانده شده‌اند، گرد هم آورده و آن‌ها را در گفتار چهارم با عنوان «فرشتگان زمینی، فرستادگان آسمانی» در سه گروه متنی بررسی کرده‌ام: الف) فرشتگانی که در متن‌های نیایشی فراخوانده شده‌اند؛ ب) آن‌ها که هم در متن‌های نیایشی و هم در متن‌های جادویی نام برده شده‌اند؛ ج) فرشتگانی که از آن‌ها تنها در متن‌های جادویی یاد شده است. نمایش بلندپایگی و جایگاه شایسته هر یک از فرشتگان در این دسته‌های سه‌گانه برای لایه‌های گوناگون جامعه مانوی یکی از سودمندی‌های چنین طبقه‌بندی‌هایی است.

در باب فرشتگانی که در برابر روان درگذشتگان ظاهر می‌شوند یا نقش فرجام‌شناختی دارند در گفتار پنجم سخن راندم. در این جا، بیشتر بر اساس متن‌های ایرانی میانه و با یاری پایروس‌های قبلی مانوی، به فرشتگانی پرداختم که به روان برگزیدگان دَهِش‌های بغانی تقدیم می‌کنند و آنان را با پاداش پیروزی به سوی بهشت رهنمون می‌شوند.

کتاب حاضر، هم‌چنان که بر دانشوران پوشیده نیست، نمی‌توانست به دلایلی موجه برخی مباحث را به‌رغم پیوندهای معناداری که میان آن‌ها و گفتارهای گوناگون کتاب وجود داشت در پیکره اصلی خویش بپذیرد. پس، آن‌ها را در هشت پس‌گفتار در میانه یا پایان گفتارهای در پیوند جای داده‌ام تا زمینه را برای دیگر تأملات بخش اصلی کتاب فراهم آورم.

از آن جا که کتاب پیش روی بر پایه دست‌نوشته‌های ایرانی مانوی نوشته شده، متن‌های ایرانی میانه وابسته را به پیکره پیوست دوم آورده‌ام تا نیاز پژوهشگر به دانش پایه‌ها را - در هر جای کتاب که در بایست و نیاز افتد - برآورده کند، اگرچه در سراسر کتاب از متن‌های فراوانی بهره برده‌ام که گنجاندن متن کامل آن‌ها در پیوست سود ویژه‌ای نداشت.^۳ در این پیوست، افزون بر بازویرایش همه دست‌نویس‌های منتشرشده، به ویرایش و ترجمه چندین پاره دست‌نویس نو نیز پرداخته‌ام که برای جستارهای این کتاب بی‌اندازه اهمیت داشته است.

1. The Book of Enoch

2. The Book of Giants

۳. همه علائم و نشانه‌هایی که در دست‌نوشته‌های مانوی این اثر آمده‌اند در دو بخش «نشانه‌های فنی» (در ابتدای پیوست دوم) و «کوتاه‌نوشت‌ها» در پایان کتاب فهرست شده است.